

УДК 330.342.142+347.733](52)"1868/1912"](045)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/92-1-10>

Георгій КУРБАНОВ,

orcid.org/0000-0002-4913-5104

доктор мистецтв, старший викладач кафедри звукорежисури
Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені Івана Карпенко-Карого
(Київ, Україна) 2722806@gmail.com

ВПЛИВ ДЗАЙБАЦУ ТА РЕФОРМ ПЕРІОДА ДОБИ МЕЙДЖІ В СУЧАСНОМУ ЯПОНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглядаються основні передумови виникнення та розвитку дзайбацу як учасників цивільного обороту, причини та умови, що визначили характерні риси дзайбацу, які в деякій формі зберігаються до нашого часу в кейрецу, зміни правового регулювання цивільних правовідносин, викликані необхідністю розвитку дзайбацу. Робляться висновки про роль дзайбацу та реформи періода доби Мейджі в індустріалізації Японії, вплив їх на розвиток японського права в 1868–1912 роках. Реформи періоду Мейджі слід визнати надзвичайно успішними. Їх програма була оприлюднена на самому початку правління Мейджі та зафіксована в «П'ятистатейній присязі» (1868). Тому аналіз методів уряду Токугава щодо своїх основних конкурентів Дайме необхідний для розуміння розвитку японської держави в цей період.

Мейджі обіцяв синтоїстським богам приймати рішення на основі «громадських зборів» – і в країні був створений парламент (1889). Мейджі обіцяв, що правлячі і підлеглі стануть ближче один до одного – і середньовічна прірва між владою та підданими дійсно звузилась, а з розрізнених територіальних, станових, конфесійних і професійних груп була сформована японська нація. Третій пункт, розвиток особистої ініціативи, також був виконаний. Перш за все, це стосується підприємництва у всіх його проявах. Саме завдяки цьому Японія змогла провести прискорену індустріалізацію. Четвертий пункт говорив про реформування «поганих звичаїв минулого» та про впровадження управління відповідно до принципів Неба та Землі, що зазвичай розуміється як справедливе управління відповідно до законів. Станове право було скасоване, закон став єдиним для всіх. У н'ятому пункті йшлося про більшу відкритість Японії світу та про розвиток освіти. Ця мета також була, безумовно, досягнута. **Мета:** визначити ступінь, характер та передумови впливу дзайбацу на розвиток держави та права в Японії в 1868–1912 роках. **Методи:** аналізу, синтезу, індукції, дедукції, історико-правовий. **Результати:** визначена ступінь впливу дзайбацу та реформ періода доби Мейджі на розвиток держави та права в Японії в 1868–1912 роках та їх вплив на сучасну Японію та японське суспільство, виявлені передумови їх виникнення.

Ключові слова: механізм держави, держава, Японія, дзайбацу, кейрецу, революція Мейджі, фінансово-промислові групи.

Georgy KURBANOV,

orcid.org/0000-0002-4913-5104

Doctor of Arts,

Senior Lecturer at the Department of Sound Engineering
I.K. Karpenko-Karyi Kyiv National University of Theatre, Cinema and Television
(Kyiv, Ukraine) 2722806@gmail.com

THE INFLUENCE OF ZAIBATSU AND MEIJI PERIOD REFORMS ON CONTEMPORARY JAPANESE SOCIETY

The article examines the main preconditions for the emergence and development of zaibatsu as participants in civil turnover, the reasons and conditions that determined the characteristic features of zaibatsu, which in some form remain to this day in keiretsu, changes in the legal regulation of civil legal relations caused by the need for the development of zaibatsu. Conclusions are drawn about the role of zaibatsu and Meiji period reforms in the industrialization of Japan and their influence on the development of Japanese law in 1868–1912. The Meiji period reforms should be recognized as extremely successful. Their program was announced at the very beginning of the Meiji reign and recorded in the "Five Articles Oath" (1868). Meiji promised the Shinto gods to make decisions based on "public assemblies" – and a parliament was established in the country (1889). Meiji promised that rulers and subordinates would become closer to each other, and the medieval gap between the authorities and their subjects did indeed narrow, and the Japanese nation was formed from disparate territorial, class, religious, and professional groups. The third point, the development of personal initiative, was also fulfilled. First and foremost, this applies to entrepreneurship in all its manifestations. It was thanks to this that Japan was able to carry out accelerated industrialization. The fourth point was about reforming the "bad habits of the past" and introducing governance in accordance with the principles of Heaven and Earth, which is usually understood as fair governance in accordance with the law. Class-based laws were abolished, and the law became

the same for everyone. The fifth point concerned Japan's greater openness to the world and the development of education. This goal was also undoubtedly achieved. Objective: to determine the extent, nature, and preconditions of the influence of zaibatsu on the development of the state and law in Japan in 1868–1912. Methods: analysis, synthesis, induction, deduction, historical and legal. Results: the degree of influence of the zaibatsu and the reforms of the Meiji period on the development of the state and law in Japan in 1868–1912 and their impact on modern Japan and Japanese society have been determined, and the preconditions for their emergence have been identified.

Key words: state mechanism, state, Japan, zaibatsu, keiretsu, Meiji Revolution, financial and industrial groups.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Аналіз літературних джерел показав, що наразі в вітчизняному науковому дискурсі існує дефіцит досліджень доби Мейджі та впливу Дзайбацу в сучасному японському суспільстві, зокрема під поглядом через маніфести того часу і порівняльному аналізі розвитку суспільств Японії в період курсу Токугава.

Метою ж статті є дослідити вплив дзайбацу та реформ періода доби мейджі в сучасному японському суспільстві.

Завдання статті: охарактеризувати основні принципи держави періоду доби Мейджі, визначити ступінь впливу дзайбацу та реформ періода доби Мейджі на розвиток держави та права в Японії в 1868–1912 роках та їх вплив на сучасну Японію та японське суспільство, виявити передумови їх виникнення.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій. Теоретичне узагальнення в даному питанні надали такі науковці як Майкл Уерт (доцент Університету Маркетт, США) який розглядав проблему історичної пам'яті та трансформації образу «прогнали» під час реставрації Мейджі в Японії, а також вітчизняні дослідники і науковці такі як Рубель В. А. та Кондратенко Д. Їхні праці становлять **наукове підґрунтя** дослідження. В дослідженнях таких авторів як Сакісака Іцуро, Тосака Дзюн, Есюн Хамагуті проглядається стереотипність японського суспільства того часу, напроти них Майкл Уерт та Серж Лейтер роблять узагальнюючий погляд на сучасне ділення японського суспільства та його національної спрямованості.

Наукова новизна дослідження полягає в аналізі за допомогою компоративного методу, а також сучасного наукового інструментарію, маніфестів Хірацукі Райтё та та Фукуті Геньютіро, а також в порівнянні шляхів розвитку тогочасного Китаю та Японії і аналізі «П'ятистопної обітниці» через еволюцію суспільства Японії після реформ доби Мейджі та впливу Дзайбацу.

Виклад основного матеріалу. З середини XIX і до початку XX ст. державно-правовий розвиток Японії пройшов трансформацію від роздробленої феодалної держави, змушеної до участі в міжнародних відносинах декількома підрозділами комодора Перрі, до розвиненої могутньої імперії,

яка змогла перемогти в російсько-японській війні (1904–1905). Причини такої стрімкої трансформації, на нашу думку, слід шукати в розпочатій тоді індустріалізації, у ході якої у структуру національної економіки острівної держави був залучений широкий круг осіб, раніше позбавлених права на здійснення підприємницької діяльності, шляхом включення їх у фінансово-промислові групи – дзайбацу (財閥) – на основі збереження в якості джерела японського права звичаїв і традицій (Бакіров, 2008: 212). Так, протягом більш ніж півтора століття з Нового часу і до наших днів одну з ключових ролей у розвитку японської держави відіграють найбільші учасники цивільного обігу у особі фінансово-промислових груп – дзайбацу, які діяли в сфері економіки в 1868–1945 рр., і кэйрецу (系列), що з'явилися в 1945 році та відіграють основну роль і сьогодні. Ключові відмінності кэйрецу від дзайбацу полягають у відсутності банків у структурі кэйрецу та використанні перехресного акціонування замість пірамідальної структури з метою відсторонення міноритаріїв від управління. З самого виникнення дзайбацу вирішували безліч завдань, спрямованих на розвиток і зміцнення японської держави: стабілізація економіки, виробництво суспільних благ, забезпечення зайнятості населення, обороноздатності тощо, в результаті чого забезпечення розвитку та ефективного функціонування дзайбацу стало одним з ключових напрямів розвитку японського права в період з Реставрації Мейджі і до початку XX століття (Джонсон, 2022: 150).

Реставрація Мейджі (明治維新) стала одним із ключових етапів розвитку держави і права Японії в XIX ст., що докорінно змінили напрямки розвитку острівної імперії, наслідки якого досі активно впливають на державу і право цієї країни. Реставрацію Мейджі можна охарактеризувати як комплекс реформ у сфері державного управління, правового регулювання економічної діяльності та соціального розвитку Японії, здійснених після закінчення Громадянської війни (1868–1889) (Микитюк, 2021: 115). Основною метою реформ в рамках Реставрації Мейджі було скорочення соціального, науково-технічного та військового відставання Японії від держав Західної Європи та США, що наочно продемонструвалося в ході

наси́льницького встановлення дипломатичних відносин із США в 1852–1853 рр., що ознаменувало кінець ізоляції Японії (Рубель, 1997: 211). Одним з основних напрямків державно-правових реформ стала зміна правового статусу різних верств населення Японії з метою ліквідації кастово-кланової системи, що існувала в країні з 1192 по 1868 р., що призвело до громадянських воєн, в результаті чого роль імператора як носія верховної влади була знівлена, за ним зберігалися лише церемоніальні функції (Frumkin, 1938: 25). В результаті проведеної реформи переважна більшість представників привілейованих станів втратила джерело доходу у вигляді виплат з державної скарбниці, багато з них вступили на державну службу. Також результатом реформи стала ліквідація відмінностей у правовому статусі селян, ремісників і купців. На думку дослідників, протягом наступних двадцяти років з моменту проведення даних реформ, з 1868 і аж до кінця 1880-х років, розвиток японської економіки може бути охарактеризований як стадія первинного накопичення капіталу, обтяженого необхідністю відновлення після завершення Громадянської війни (Henderson, 1952: 90). У цей період ні держава, ні великий бізнес в особі сімейних підприємств, ні підприємці-простолюдини не змогли провести індустріалізацію за допомогою традиційних моделей, що призвело до необхідності трансформації деяких сфер державного-правового регулювання, традиційних для японської держави та права в попередні періоди.

Реформи періоду Мейджі можна зрозуміти лише з урахуванням того «відправного пункту», з якого почався рух до оновленої Японії. Іншими словами, мова йде про стан держави і суспільства, з яким довелося мати справу реформаторам. Тому варто зацентрувати увагу спочатку на основних характеристиках держави і суспільства періоду Токугава. Після довгих міжусобних воєн XVI ст. перемогу здобув Токугава Ієясу, якому вдалося об'єднати країну, заснувати сьогунську династію і вибудувати тонку систему стримувань і противаг. Основний принцип управління можна визначити як «розділяй і володарюй». Країна була поділена на дві з половиною сотні князівств, які Ієясу рангував за кількома категоріями. Головними з них були такі: будинки, з яких міг вибиратися новий сьогун (госанкэ); «родичі» («сіпан дайме», перебували в родинних стосунках з домом Токугава); «союзники» («фудай дайме», або «хатамото»), які підтримали Ієясу в його боротьбі за об'єднання країни; «зовнішні князі» («тодзама дайме»), які воювали проти Ієясу. Кожна з категорій мала свої специфічні привілеї, права та обов'язки.

«Зовнішні князі» перебували в становищі дискримінованих. Хоча з часу закінчення громадянської війни минуло два з половиною століття, цей поділ продовжував зберігатися, і жодної можливості перейти з однієї категорії в іншу не існувало. Всередині основних категорій князів існували і більш дрібні градації, князі мали свої військові дружини і васалів, що створювало досить запутану систему васальних відносин. При цьому перехід з однієї категорії в іншу був, як правило, теж неможливий.

Загальним курсом Токугава по відношенню до князівств була не їх остаточна інтеграція, а фіксація того типу відносин, який існував за Ієясу. Це не означає, що уряд бакуфу не займався конфіскацією і перерозподілом земель при перших сьогунат (було ліквідовано 87 знатних військових будинків, володіння трьох були зменшені в розмірах), але ідеї повної централізації управління не існувало. До XVIII ст. система набула остаточної стабільності, випадки перерозподілу землі і переведення дайме з місця на місце стали скоріше не правилом, а винятком. Ідеалом сьогунату Токугава була конфедерація князівств, а не держава абсолютистського (високо централізованого) типу. Це було не тільки політичне, а й світоглядне переконання: Ієясу заповів своїм нащадкам залишати без змін звичаї та традиції провінцій, що входили до Японії, заявивши: те, що добре для одних, не підходить іншим. Таким чином, ідеал епохи Токугава передбачав не одноманітність, а різноманітність. Складність соціальної ієрархічної структури, а не її гомогенність, вважалася найбільш бажаним станом суспільства. Зусилля сьогунату були спрямовані на підтримку такої структури, а не на її спрощення.

Населення було поділене на чотири основні категорії (самураї, селяни, купці та ремісники). Крім того, існували й більш дрібні за чисельністю групи: аристократія імператорського двору, духовенство, парії (ета, хінін) та ін. Перехід з однієї категорії в іншу був мало або взагалі неможливий. Становище суспільства, спадковість занять, приналежність до різних князівств, наявність в країні двох головних джерел легітимності (сьогунат в Едо і імператорський двір в Кіото), мала соціальна і географічна мобільність населення, високий ступінь його осілості, велика кількість ізольованих ландшафтів, недостатня уніфікація звичаїв, багатодіалектність створювали ситуацію, коли неможливо говорити про існування єдиного японського народу. Дискурсу цієї епохи слово «япо-нець» (ніхондзін) знайоме, але воно вживається досить рідко. Людям, що населяли Японію, була добре знайома лояльність по відношенню до без-

посереднього сюзерена, сім'ї, селянської громади, професійного об'єднання (цеху ремісників, торгові будинки), релігійної школи, проте загальної для всіх ідентичності не існувало.

На формування нації величезний вплив мають контакти з «іншими» і протиставлення їм, проте особливістю японської ситуації часу Токугава стала майже повна ізоляція країни від іншого світу. Країна була закрита як для в'їзду, так і, особливо, для виїзду. Сьогунат Токугава сприймав зовнішній світ насамперед як загрозу. Море сприймалося не як потенційне джерело відкриттів і надбань, а як середовище, яке є провідником поганих вчень, впливів, небезпеки, навал. Відповідно до цих переконань і вибудовувалася «зовнішня політика» сьогунату, спрямована на те, щоб зовнішньої політики не було взагалі. Серед інститутів сьогунату зовнішньополітичне відомство просто було відсутнє. Країна не прагнула до розширення своєї території. Європейський пафос епохи «великих географічних відкриттів» був тодішній Японії абсолютно чужий. Таким чином, зовнішньополітичні міркування мали величезний вплив на всю діяльність сьогунату. Політика майже повної закритості була її стрижнем. У першу чергу враховувалася та небезпека, яку несли християни (європейці). У той же час існували побоювання і щодо Китаю, влада в якому належала «варварській», «кочовій» династії маньчжурів. Торгівля, що здійснювалася через Нагасакі з Голландією і Китаєм, мала вкрай обмежений обсяг і не змінювала ситуацію в цілому. Те ж саме можна сказати і про рідкісні дипломатичні місії з Кореї.

Поширена думка полягає в тому, що закриття країни позбавило Японію контактів з більш «розвиненою» західною цивілізацією і приречило її на «відсталість». Разом з тим слід пам'ятати і про те, що одночасно із закриттям Японія «приречла» себе на спокійне, мирне і цілком благополучне життя, яке тривало протягом більше двох століть. Цей незаперечний факт об'єктивований у набагато меншій мірі, що є відображенням ціннісних установок сучасного глобалістського суспільства, орієнтованого на «прогрес» і «відкритість». Обидва ці поняття мають виключно позитивні конотації, хоча насправді вони мають історичний, тобто минулий характер. Найгостріші проблеми, з якими стикається сучасний світ, рідко сприймаються як наслідок «прогресу» і «відкритості». А якщо і сприймаються, то переважно в дусі міркувань: для вирішення проблем потрібно ще більше прогресу і ще більше відкритості. Самій же Токугавській державі і суспільству поняття прогресу було абсолютно чуже. Ідеальним станом

визнавалася стабільність, тобто відсутність змін. Ідеалом виступало не майбутнє, а минуле. «Золотий вік» Японії токугавські мислителі відносили до правління міфічного першоімператора Дзімму, а не до своїх попередників (сьогунатів Мінамото і Асікага). Дім Токугава позиціонував себе як захисника імператорської династії, тобто виконував службову функцію.

Період Токугава виявився вкрай бідним на «історичні події». Після Сімабарського повстання (1637–1638) не сталося жодної війни, відкритих соціальних зіткнень і протестів реєструється вкрай мало, всі вони мали локальний характер. Реформи, які проводив сьогунат, були спрямовані насамперед на збереження існуючого стану речей, а не на інновації. У державі та суспільстві, безумовно, відбувалися зміни, але вони мали такий ступінь поступовості, що часто історія періоду Токугава сприймається нинішнім зовнішнім поглядом як «нудне» повторення і відхилення від «норми», під якою розуміється європейський історичний «динамізм» з його нескінченними конфліктами, війнами, революціями, відкриттями та винаходами. Однак для самих носіїв тодішньої японської культури відсутність «руху» сприймалося як безумовне благо.

Спираючись на конфуціанську концепцію церемоніальності (礼 кит. ли, яп. рей), яка передбачає знання кожною людиною свого місця в ієрархії, Токугавська еліта досконало володіла технологіями «уповільнення» часу та запобігання конфліктним ситуаціям. Технології управління і господарювання мали достатню ефективність для підтримки в країні високої чисельності мирного населення (близько 30 млн осіб), що, за європейськими поняттями, було дуже багато. Токугавська система влади мала завидну міцність, проте вона могла існувати тільки в умовах замкнутості, і контакт із суперагресивною західною цивілізацією призвів до її майже миттєвого розвалу. За довгі роки миру доводилося платити: Японія не володіла управлінським, духовним, науково-технічним і, отже, військовим потенціалом для того, щоб дати відсіч зовнішньому натиску, і під тиском західних держав сьогунату довелося відкрити порти для західних кораблів, що спровокувало глибоку політичну та світоглядну кризу. Побоювання сьогунату, що біди слід очікувати від зовнішнього світу, виявилися вірними.

Соціальна ієрархія була проведена в Токугавській Японії з набагато більшою послідовністю, ніж у феодальній Європі, ціна соціального поділу була надзвичайно мала. Дешо «тероризуючи» реальність, можна стверджувати, що в країні не

існувало двох людей, рівних один одному за статусом. Люди, що належали до різних соціальних, територіальних, професійних, вікових груп, вважали один одного «чужинцями». Роз'єднаність суспільства не давала можливості організувати «загальнонародний» опір на замовлення Заходу, хоча військова сила, відряджена для того, щоб змусити Японію відкритися, була мізерною. Оскільки сьогунат виявився не в змозі дати відсіч західному тиску, він став піддаватися прокляттям, багато хто вважав, що він повинен бути усунутий – бо не може гарантувати безпеки імператора і незалежності країни. У титул сьогуну входило словосполучення «підкорювач варварів», що звучало тепер як відверта насмішка адже саме «рудоволосі варвари» змусили Японію відкритися попри її волю. Сьогунат звинувачували і в тому, що він утищав імператора, і в тому, що своєю політикою ізоляціонізму відірвав країну від «досягнень» західної цивілізації. Політика ізоляціонізму, яка раніше здавалася благом, тепер сприймалася як злочинна недалекоглядність. В результаті громадянської війни до влади прийшли ті сили, які виступали за всеосяжну модернізацію. Перш за все це були низькорангові самураї з південно-західних князівств, які належали до дискримінованої категорії «тодзама». Вони взяли історичний реванш за поразку в XVII ст., повалили останнього сьогуну Токугава Йосінобу, скасували сам сьогунат і оголосили, що Японія «повертається» до «споконвічної» імператорської форми правління. На троні опинився юний Мейджі. Його перенесли в паланкін з Кіото до сьогунського замку в Едо (перейменованому в Токіо), а його образ став освячувати всебічні реформи, які привели до кардинального перегляду величезної кількості базових цінностей.

Спочатку повалення сьогунату часто характеризувалося як «революція» (革命 *какумей*), але дещо пізніше цей жорсткий термін був замінений на більш м'який – «оновлення» (維新 *ісін*). Це було пов'язано зі світоглядною позицією реформаторів, які бажали підкреслити, що вони «лише» відновили справедливість і повернули владу імператорам, яку у них відібрали сьогуні. Цікаво також, що на відміну від європейських країн, де приход до влади в результаті революційних подій часто фіксується в календарі, в прийнятому дещо пізніше календарі японських свят реставрація (революція) Мейджі не відображена ніяк – саме тому, що реформатори прагнули підкреслити не стільки ідею новизни, скільки ідею спадкоємності. При проведенні радикальних і дійсно інноваційних реформ мейджійська влада незмінно заявляла, що відновлює давні принципи.

Епоха Мейджі характеризується найширшими перетвореннями в усіх сферах життя. Імператор Мейджі позиціонувався як абсолютний монарх європейського типу. Всі перетворення проводилися від його імені – адже він був, згідно з офіційними підрахунками, 113-м представником тієї династії, яка не знала перерви з незапам'ятних часів (згідно з тими ж офіційними даними, з 660 р. до н.е.) Він позиціонувався як символ відродження «давнього» принципу, відповідно до якого ритуальні та розпорядчі функції належать одному і тому ж джерелу (祭政一致 *сайсей ітті* – «єдність ритуалу та управління»). Існування імператора Мейджі забезпечувало новому уряду воістину «божественну» легітимність, бо він вважався нащадком богині Аматарасу. Насправді Мейджі не був абсолютним монархом, він взагалі нічого не вирішував.

Реальна влада належала групі людей, що складалася, в основному, з представників низькорангового самурайства (в основному, з Сацума і Тьосю) і декількох придворних аристократів. Разом з відкриттям Японії країна припинила автаркічне існування і опинилася в світі з зовсім іншими правилами гри, які були придумані зовсім не японцями. Потрібно було опанувати ці правила – в іншому випадку Японія неминуче опинилася б західною колонією, як це сталося практично з усіма азійськими країнами. Таким чином, перед реформаторами стояло одне важливе завдання: зберігаючи незалежність Японії, забезпечити її конкурентоспроможність на міжнародній арені. Всі реформи впливали з цього завдання і були підпорядковані йому. Досвіду вирішення такого завдання у реформаторів не було. Внаслідок цього відбулося найширше звернення до західного досвіду. Воно стосувалося не тільки матеріальної сторони життя (наука і техніка), а й найважливіших світоглядних принципів.

Принципова можливість ліквідувати відсталість базувалась на теорії прогресу. На озброєння було взято вчення соціального дарвінізму в версії Герберта Спенсера. Відтак японці стали вважати, що «прогрес» забезпечується спочатку змаганням між окремими людьми, потім – між групами людей, а в даний час – конкуренцією між народами. Нації подібні до біологічних видів, в їхній боротьбі перемагає сильніший. І, можливо, найважливіше: по шкалі, де співіснують «первісні», «дикі» і «цивілізовані» народи, можливе переміщення вгору. А це давало надію на поліпшення свого становища. Попередня, що має своє походження з Китаю, модель світу була статичною. Вона передбачала, що існує культурний центр,

оточений «варварами». Центр і периферія мають постійні та незмінні характеристики, отже, варвари ніколи не можуть приєднатися до цивілізації та стати на один рівень з Центром. Тому перед культурним Центром не стоїть завдання інтеграції та «просвітлення» варварів, а саме їхнє існування наповнює серце гордістю, слугуючи вічним і беззаперечним доказом власної цивілізованості. Взявши на озброєння теорію прогресу, реформатори здобули надію покінчити з «відсталістю» Японії.

У зв'язку з скасуванням станів і князівств самурайська лояльність до попереднього сюзерена скасовувалася. В Японії доби Мейджі залишився тільки один сюзерен – імператор Мейджі. Усі інші види лояльності (сім'я, село, професійне об'єднання) відступали на другий план. Таким чином, йшлося про створення нової ідентичності, тобто про оновлення підлягало не лише самій владі, але й керованим нею людям, бо людина старої ідентичності та старого зразка була погано пристосована для вирішення завдань, що стоять перед новим типом держави. У справі створення нової людини величезну роль відігравав саме імператор Мейджі. З одного боку, він позиціонувався як живе божество і об'єкт для поклоніння, з іншого – виступав у якості моделі для наслідування. Ця модель будувалася в значній мірі на європейських зразках. Попередні імператори вели вкрай усамітнений і малорухливий спосіб життя, у них повністю відсутня військова функція. Що стосується Мейджі, то реформатори надали його образу більше публічності, мужності та динамізму: він подорожував країною і присутній на знакових загальнонаціональних заходах; одягався по-європейськи (в основному, носив військовий мундир); відрощував бороду та вуса; займався кінним спортом, споживав європейську їжу. Бачивши це, піддані також змінювали свій стиль життя.

Реформатори вважали, що країна може захистити незалежність лише за умови створення єдиної нації, тому вони безжально розправилися як із старовинними групами, так і з князівствами, створивши нову територіальну одиницю – префектуру. Слово «японець» стає у словнику епохи надзвичайно частим. Все населення країни оголошувалося «японцями», всі японці були підданими імператора і за цим параметром всі японці були рівні. Теперішній основний принцип управління слід визначити як «об'єднуй і пануй». В Європі формування і конструювання націй почалося в той період, коли вже спостерігався занепад монархічної ідеї. В Японії ж формування нації було забезпечено завдяки оновленню і зміцненню монархічної конструк-

ції. Для реального об'єднання країни, щоб японці перестали вважати один одного чужинцями, використовувалися численні засоби. Так, були засновані загальнонаціональні символи (герб, гімн) і загальнонаціональні свята, всі вони мали пряме відношення до імператорського дому, спиралися на синтоїстський міф. Ідея загальнонаціональних свят була запозичена з Заходу, але якщо в Європі багато свят мали християнське походження і тому їхня роль у значній мірі слугувала об'єднуючим початком для всіх християнських країн, то в Японії загальнонаціональні свята не мали закордонних аналогів (виняток становить лише Новий рік). Буддійські свята та річниця, які могли б виконувати роль, аналогічну християнським, не були затребувані урядом Мейджі. У зв'язку з цим в Японії актуалізувався національний міф, а не міжнародний, і вся система була вибудована з розрахунком на виділення Японії та японців як таких, що мають неповторні характеристики. На початковому етапі реформи проводились під гаслом «буммэй кайка» 文明開化, що можна перекласти як «цивілізація і просвітництво». Просвітництво та оволодіння сучасними знаннями були тим інструментом, за допомогою якого Японії належало стати «цивілізованою» країною. Під «цивілізацією» же стало розумітися виключно західна цивілізація, якою керують індивідуалізм, конкуренція, капіталістична організація виробництва, раціоналістичне наукове знання. Таким чином, йшлося про модернізацію, синонімом якої виступала західна інтеграція. Японія, яка багато століть орієнтувалася в культурному та цивілізаційному відношенні на Китай (передусім, на Давній Китай), тепер рішуче змінила зразок для наслідування. Тепер у його якості виступав Захід.

Щоб створити нову людину, потрібно було зменшити вплив традиційного суспільства. На практиці це означало зміну умов соціалізації та зменшення кількості часу, проведеного дитиною в сім'ї та сусідському оточенні. Введення в 1872 році загальної обов'язкової чотирирічної освіти створювало принципово нову культурну ситуацію, коли соціалізація всіх японців в значній мірі почала відбуватися поза межами сім'ї та відповідно до прямих вказівок держави (Міністерства освіти). Японія стала однією з перших країн у світі, яка запровадила загальну освіту. Оскільки школи були державними, то зміст навчального процесу безпосередньо залежав від того, яку політику проводила в даний момент держава. Шкільна реформа була проведена під впливом ліберальних індивідуалістичних ідей, які тоді мали значний вплив у уряді. У преамбулі розпорядження

про створення школи говорилося про важливість знань для досягнення особистого успіху.

Про важливість освіти в очах уряду того часу свідчить такий факт: сукупні інвестиції в освіту дорівнювали витратам на оборону. Тоді на Заході існувала лише одна країна, де витрати на освіту перевищували оборонний бюджет. Це була Америка. Японія була «що розвивається» країною. Зазвичай в таких країнах військовий бюджет різко перевищує бюджет освітній. Проте політична еліта усвідомлювала, що реформи здійснюють конкретні люди. І якщо вони неграмотні, то найкращі наміри приречені на провал. У «що розвиваються» країнах будівництво освіти зазвичай починається з вищого рівня – університетів. В результаті майновий і соціальний розрив між елітою та «простими людьми» доповнюється колосальною різницею в рівні освіти. Проте японські лідери вирішили інакше: основний акцент було зроблено саме на початковій освіті, що відображає установку реформаторів на збільшення можливостей для мобілізації мас для виконання загальнонаціональних завдань. І без впровадження обов'язкового навчання Японія була країною досить освіченою. Однак тепер змінювалась сама концепція того, чому слід навчати. Якщо освіта в епоху Токугава робила акцент на виховному (моральному) аспекті, то тепер на перше місце виходила предметність знання.

Освітня система (попри початкову школу, дещо пізніше були створені середні школи, професійні училища, гімназії, університети) давала такі практичні знання, в оволодінні якими «відсталі» батьки допомогти дітям не могли. Школа привчала учнів абсолютно до іншого способу життя. Багато підручників спочатку були перекладними з англійської, у школах сиділи не на циночках, а за партою, дівчатка навчалися разом з хлопчиками. Школа створювала «інформаційну солідарність» між поколінням учнів, але вона ж створювала інформаційний, культурний і поведінковий розрив між дітьми та батьками.

Незважаючи на всі недоліки та труднощі, зусилля по навчанню населення приносили свої плоди. Усі європейські спостерігачі одноголосно зазначали: шкільна справа в Японії поставлено досконало. На Паризькій всесвітній виставці 1878 року Японії була присуджена перша премія за організацію шкільної справи. В країні налічувалося вже 20 тисяч шкіл, в яких навчалось більше 40% дітей.

Будівлі шкіл використовувалися не лише для навчання дітей. Школа була державним закладом, який слугував і для зборів дорослих. Наприклад,

саме в школах вони могли знайомитися з урядовими указами. У школах також проводилися численні загальноосвітні лекції.

Другим основним гаслом епохи був заклик створити «багатий державу і сильну армію» (富国強兵 фукоку кьокей). Реформатори розуміли його як створення розвинутої промисловості та потужної армії, що забезпечить незалежність країни та її гідне становище у світі.

Для реалізації гасла «фукоку кьокей» було проведено безліч заходів, що сприяли розвитку промисловості. На її основі будувалася японська армія. Указ про створення системи трирічного загального призову був опублікований у 1873 році – на рік пізніше розпорядження про шкільну реформу. Реформа мала не лише оборонні, але й ідеологічні цілі. Імператорський указ починався з критики самураїв. Стверджувалося, що вони без суду і слідства могли вбивати простих людей. Це було порушенням заповітів давнини, тому сьогодні слід було повернутися до її незап'ясованості, але враховуючи при цьому й іноземний досвід. Для неграмотних солдат у армії організовували шкільні заняття, юнаків з різних префектур спілкувалися один з одним, проходячи службу, вони були об'єднані єдиною метою – захистом імператора та батьківщини, про що твердили офіцери на політичних інформуваннях. Передбачалося, що ця спільна мета допоможе створити нову спільноту під назвою «японський народ». Поряд зі школою, армійська служба також ізолювала молодого чоловіка від звичного оточення і виконувала найважливішу роль у формуванні нового японця.

У гаслі «фукоку кьокей» йшлося про багату країну (багатий уряд), а не про багатих людей. Тобто пріоритетом оголошувалося державу, а не особу. За цим параметром гасла «буммей кайка» і «фукоку кьокей», освітні та військові реформи перебували спочатку в значній мірі в конфліктних відносинах, що відображає складність і неоднозначність історичної ситуації. Однак з плином часу, до кінця життя імператора Мейджі, освітній процес виявився підпорядкованим державним інтересам на шкоду індивідуалістичним цінностям. З часом роль армії все більше зростала. Військовий бюджет значно перевищував освітній бюджет, військові цінності витісняли особисті та громадянські цінності, про що свідчить еволюція шкільної освіти.

Еліта була стурбована створенням японської нації. Одним з основних умов цього є створення спільного для всього народу фонду знань і пам'яті – всі люди в країні повинні вміти розмовляти однією і тією ж мовою, знати одні і ті

ж факти, розділяти одні і ті ж цінності. З часом в школі все більше значення отримувала виховна складова. Цілі, проголошені в преамбулі указу про освіту 1872 року, підкреслювали важливість освіти для досягнення особистого успіху в житті, однак ліберальні цінності все більше відкидалися державою та суспільством. В цьому неабиякій мірі тому, що запозичуючи західний досвід, Японія отримала не лише його переваги, але й «негативну» для держави повістку дня: змішання гендерних ролей, розрив між поколіннями, індивідуалізм, боротьба за свої права, скепсис щодо заходів влади. Від «західних» прав слід було переходити до традиційної японської моралі з її акцентом на обов'язках. У грудні 1880 року був переглянутий закон про освіту, в шкільну програму введено предмет, який зазвичай перекладається як «етика» або «мораль» (修身 сюсін). Більш буквальный переклад – «виховання особистості». На заняттях з цього предмету вчили поважати імператора, батьків, старших за віком та положенням, дотримуватись церемоніальних норм поведінки. Виховання було націлене на те, щоб людина «правильно» розуміла своє місце в державі та суспільстві. У 1890 році з'явився імператорський «Маніфест про виховання», адресований школярам. У ньому передбачалося дотримуватись «вічних» моральних цінностей, заповіданих предками та притаманних тільки Японії, джерелом яких є правлячий дім. Учні повинні були твердо засвоїти моральні норми конфуціанства: любити та шанувати батьків, братів і сестер, бути вірними друзями. Імператор наказував добре вчитися, бути скромними, поважати Конституцію та дотримуватись законів, а у разі необхідності віддати своє життя за Державу, й, таким чином, сприяти процвітанню імператорського дому, вічного, як Небо і Земля.

Книги, в яких робився акцент на правах людини, були вилучені з шкільних програм, поступово почали впроваджуватись підручники, затверджені Міністерством освіти. Цей перехід був логічно завершений у 1903 році, коли підручники почали затверджуватись не лише Міністерством освіти, а й військовими відомствами. Різноманітність стало все частіше сприйматися як хаос, уніфікація та гомогенність подавалися як ідеальний стан суспільства.

Нація відноситься до так званих «уявних спільнот». Ця нація настільки велика, а саме її поняття настільки абстрактне, що ідея нації вимагає постійного підживлення у вигляді компактних і зрозумілих кожній людині метафор. У тексті «Маніфесту про виховання» зустрічається термін

кокутай 国体 – державне тіло. Уподібнення держави людському організму зустрічається ще в давньокитайських творах, його вживали й мислителі в кінці періоду Токугава. Ішлося про те, що Японія має унікальні особливості, зафіксовані в синтоїстському міфі. Тепер поняття кокутай здобуло нове життя. При цьому знайома метафора набуває і значень, навіяних європейськими (передусім, німецькими) правознавцями з їхніми ідеями «органічної держави».

Найуспішніше в плані суспільного визнання застосовував метафору тіла юрист Мінобе Тацукіті (1873–1948). Саме під його впливом у широкий обіг міцно входить «теорія органу» (機関説 кикансэцу). Згідно з Мінобе, держава є єдиним організмом, в якому кожна клітина (людина) входить до складу певного органу і всього тіла. Імператор же виконує функцію «голови».

У традиційній китайській думці володар (імператор) характеризується, як правило, в якості «серця» (або «свідомості» – син, кокоро 心) – органу на головному, але місце його важко визначити, оскільки його (на відміну від анатомічного серця) неможливо побачити. Слідом за Китаєм, в давній і середньовічній Японії імператор також уподібнювався сердцю. Уподібнення пана голові, а васалів – рукам і ногам – зустрічається переважно в військовій сфері (наприклад, при описі відносин князя і його самураїв). Однак в Японії кінця XIX століття разом із початком позиціонування імператора в якості верховного командувача імператор Мейджі також починає уподібнюватися «голові». Так, в маніфесті 1882 року, адресованому військовослужбовцям, імператор говорить про себе, як про голову, а про військовослужбовців, як про ноги і руки.

В період Токугава тіло також не належало самій людині. Ідеї безмежної вірності самурая сюзерену («сюзернізація тіла»), необхідність дотримання обов'язку перед батьками та служіння їм також призводили до відчуження власного тіла, яке призначалося для служіння батькам (потерналізація тіла). Вірність сюзерену – це вірність конкретній людині. Його смерть означає припинення служіння. На практиці самураї присягали на вірність і спадкоємцю князя, але все ж мали теоретичну можливість цього не робити. Обов'язок перед батьками мав вікові обмеження – смерть батьків (це не скасовувало обов'язку шанувати їхню пам'ять). Дитина рано чи пізно сама перетворювалася в батька, стаючи об'єктом турботи та поклоніння. Однак обов'язок перед «батьківщиною» або імператором таких обмежень не мав: поняття

«батьківщини» взагалі не має часового виміру, жертовність стосовно імператора сприймається як служіння «вічній» династії. Це служіння закінчується лише зі смертю самої людини.

До поняття «кокутай» тісно примикає і концепція «держави сім'ї». У цій системі імператор виконує роль батька-матері (父母 фубо) для своїх підданих, які в офіційних указах іменуються немовлятами (赤子 сзакиси). Метафора батьки-немовлята базується на нерівноправних стосунках. Батьки краще знають, що добре, а що погано. Тому імператор не просто має право, він зобов'язаний виховувати своїх дітей – видавати укази, закони та слідкувати за їх виконанням. У китайській політичній філософії обов'язок перед батьками (孝 ко) і обов'язок перед державцем (忠 тю) були розведені. І вірність перед батьками не означала автоматичної вірності імператору, обов'язок перед батьками вважався важливішим за обов'язок перед «сином Неба», що викликало в Японії засудження: подібна ситуація передбачала можливість виступу проти монарха.

Професор Токійського імператорського університету Ходзумі Ясака (1860–1912) у праці «Патріотизм народної освіти» писав у 1897 році: «Неодмінною рисою [політичної] системи японського народу є те, що вона є кровним утворенням... На всіх загальним предком є жажливий Небесний імператорський предок. Він є предком нашого народу, а імператорський дім є домом господаря народу». У 1912 році інший професор Токійського університету – Какеї Кацухіко (він був вихователем майбутнього імператора Сьова) – доповнив цю думку до кінця і в праці «Величний зміст стародавнього шинто» заявив, що «жодна людина, що належить до японського народу, не може існувати без імператора. Оскільки ми отримуємо своє життя від жажливого імператора, то, якби імператора не було, ми не змогли б навіть народитися, а японський народ зник би» (Sato, 2001: 61–66).

Твердження, що всі японці є кровними родичами, було справді великим нововведенням. Ще зовсім нещодавно твердження про те, що в жилах сьогуна і селянина тече одна і та сама кров, було немислимим.

Таким чином, всі японці вважалися органами (клітинами) одного і того ж величезного тіла – спільноти, що називалася «держава». У «справжньому» тілі кожен орган виконує відведену йому функцію. Але японська громадська думка робила основний акцент не на функціональності, а на підпорядкованості органів, тобто на перше місце виходила ідея ієрархії та служіння. Сімейна метафора, що описує державу, була «клонувана» і на

побутовому рівні. Вона була закріплена в цивільному кодексі 1898 року, де, незважаючи на багато західних нововведень, главі сім'ї надавалися величезні повноваження щодо членів сім'ї (аж до права виключати когось зі сімейних списків, що перетворювало виключеного на декласований елемент). Таким чином, держава-сім'я представляла собою конструкцію, в якій єдиноначальність була головним принципом. Таким чином, всі японці вважалися органами (клітинами) одного і того ж величезного тіла – спільноти, що називалася «держава». У «справжньому» тілі кожен орган виконує відведену йому функцію. Але японська громадська думка робила основний акцент не на функціональності, а на підпорядкованості органів, тобто на перше місце виходила ідея ієрархії та служіння. Сімейна метафора, що описує державу, була «клонувана» і на побутовому рівні. Вона була закріплена в цивільному кодексі 1898 року, де, незважаючи на багато західних нововведень, главі сім'ї надавалися величезні повноваження щодо членів сім'ї (аж до права виключати когось зі сімейних списків, що перетворювало виключеного на декласований елемент). Таким чином, держава-сім'я представляла собою конструкцію, в якій єдиноначальність була головним принципом.

Так, в результаті всіх цих реформ традиційна для періоду Едо структура суб'єктів великого підприємництва у вигляді майнового комплексу, що повністю належить і управляється членами одного клану на основі сімейних правил і традицій, зокрема заборон на допуск сторонніх до управління та володіння підприємством, виявляє ряд недоліків, що демонструють неможливість подальшого розвитку за попередньою моделлю:

1) проведення індустріалізації в найкоротші терміни. Необхідність скорочення розриву з державами Західної Європи та США, до ліквідації якого зберігалася об'єктивна загроза самому існуванню Японії як суверенної держави, призвела до швидкого створення та розвитку цілих галузей виробництва, в тому числі залізниць, телеграфу, сталеливарного виробництва тощо. Виснаженого Громадянською війною (1868–1869) державного бюджету Японії було недостатньо для проведення індустріалізації виключно силами держави; єдиними суб'єктами, здатними її здійснити, стали правлячі клани дзайбацу, що склалися, як правило, з представників привілейованих станів;

2) недостатність джерел стороннього фінансування. З позбавленням привілейованих станів державної фінансової підтримки правлячі клани дзайбацу зіткнулися з недостатністю власних ресурсів для розширення виробництва і необхідністю,

таким чином, залучати грошові кошти з приватних джерел, що не входили до правлячого клану;

3) ліквідація станових бар'єрів. З скасуванням більшості законодавчих обмежень для представників різних каст і кланів та з ліквідацією станових бар'єрів суттєво зросла кількість осіб, які мають право на здійснення підприємницької діяльності. В результаті в громадський обіг надійшов тінювий капітал, до того сконцентрований в руках осіб, які не мали права на здійснення підприємницької діяльності, а в громадському обігу виникла окрема категорія осіб, що володіє значною кількістю акумульованого капіталу та отримала право ввести його в громадський обіг. В той же час цей капітал мав більш розподілений характер, ніж у пануючих кланів, внаслідок чого підприємці так званої « нової хвилі » в більшості випадків могли виступати у відносинах з дзайбацу виключно в якості міноритаріїв (Henderson, 1952: 85–86).

В результаті аналізу передумов ми можемо визначити, що задачу з індустріалізації Японії з метою забезпечення державної безпеки та національного суверенітету самостійно не могло вирішити ні держава, ні привілейована аристократія в особі кланів дзайбацу, ні підприємці-простолюдни. Однак кожна з цих груп японського суспільства володіла необхідними ресурсами для спільного здійснення індустріалізації. З метою вирішення даного завдання була необхідна трансформація правового регулювання питань корпоративного управління, що дозволила б дзайбацу акумулювати достатній капітал для проведення індустріалізації.

Істотною перешкодою для трансформації та розвитку дзайбацу стала відсутність чіткого правового регулювання підприємницької діяльності, а саме відсутність гарантій для нових учасників дзайбацу, насамперед, з питань участі в прийнятті управлінських рішень та отриманні прибутку (Hannah, 2016: 88). Для ліквідації даної прогалини парламентом Японії, скликаним на підставі Конституції Мейджі, було прийнято ряд нормативних правових актів, що регулювали правовідносини у сфері створення та управління дзайбацу, а також встановлювали єдині правила участі суб'єктів у цивільному обороті:

1) Комерційний кодекс 1899 р. (商法)¹ – встановлював основи правового регулювання комерційних корпоративних організацій. Він визначав поняття суб'єкта підприємницької діяльності, регулював питання реєстрації як суб'єкта підприємницької діяльності, бухгалтерського обліку, найму працівників, правовідносин з представництва тощо;

2) Цивільний кодекс 1896 р. (民法)² – регулював ключові питання речового права (зокрема, права власності та спільної власності членів сім'ї, в тому числі правлячих кланів дзайбацу) та зобов'язального права, що регулювало питання цивільно-правової відповідальності перед, зокрема, міноритарними учасниками дзайбацу;

3) Кланові кодекси. Багато правлячих кланів дзайбацу, такі як Сумімото або Міцуї, розробляли власні кодифіковані нормативні акти, що визначали основні аспекти правового регулювання питань управління активами, що належали клану. Наприклад, Клановий кодекс Сумімото встановлював не тільки різний правовий статус окремих видів майна, але й визначав органи управління дзайбацу, зокрема збори засновників – членів сім'ї Сумімото, що споріднює ці правові акти з установчими документами сучасних юридичних осіб (Henderson, 1952: 87–88).

На думку дослідника, дане нормативне правове регулювання можна охарактеризувати як таке, що має вкрай загальний, розмитий характер і в цілому не відповідає потребам цивільного обороту. Водночас ці характерні риси японського законодавства були перевагою як для представників правлячих кланів дзайбацу, оскільки дозволяли їм вибудовувати структури власності та управління на шкоду міноритарним учасникам з метою збереження контролю за дзайбацу, так і для держави з огляду на тісний зв'язок уряду з дзайбацу, в результаті чого основні питання взаємодії фінансово-промислових груп і держави вирішувалися в ході приватних угод за закритими дверима і були сповнені зловживаннями та правопорушеннями, в тому числі корупційного характеру (Mitchell, 1996: 120).

Крім зазначених факторів, на рівень законодавчого регулювання даного періоду вплинула і надзвичайна поспішність при розробці нормативно-правового регулювання діяльності дзайбацу. Так, Комерційний кодекс 1899 р., на думку дослідників, був не більше ніж грубою калькою з Німецького цивільного укладення, вкрай слабо адаптованого під особливості японської держави, права і суспільства (Leiter, 2003: 350). Результатом такої адаптації стала велика кількість правових норм декларативного характеру, які фактично не дотримувалися учасниками цивільного обороту. Прогалини в законодавчому регулюванні дозволили правлячим кланам створити такий механізм усунення міноритаріїв від управління дзайбацу, як пірамідальна структура, що є однією з характерних рис даного виду фінансово-промислових груп. В рамках пірамідальної структури головна

компанія, 100% якої належало правлячому клану, створювала дві дочірні компанії, в кожній з яких мала частку в 50% плюс одна акція, решту ж обсягу капіталу залучала за допомогою міноритаріїв. Надалі ці дочірні компанії створювали по дві «онукові» компанії кожна, в яких, відповідно, 50% плюс одна акція належали дочірнім компаніям, тим самим навіть у «онукових» компаніях правлячий клан дзайбацу зберігав право, що дозволяло одноосібно здійснювати контроль над більшістю, незважаючи на те, що безпосередня частка правлячого клану в майні фінансово-промислової групи становила лише 14,3%.

Через наявність цих прогалин, зокрема відсутність антимонопольного законодавства як такого, дзайбацу змогли створити свою класичну пірамідальну структуру, де основною була компанія, що повністю належала членам правлячого клану дзайбацу, якій належало 50% плюс одна акція дочірніх підприємств, яким, у свою чергу, аналогічним чином належали підприємства, що знаходилися нижче в структурі, що дозволяло правлячому клану навіть з низькою часткою участі в утвореному дзайбацу контролювати прийняття рішень у будь-якій компанії, що входить до фінансово-промислової групи. Водночас проведена правова реформа дала поштовх до акумулювання дзайбацу значного обсягу капіталу і дозволила розширити виробництво, фактично взявши під контроль цілі сфери економіки, а також швидко провести індустріалізацію, результати якої були наочно продемонстровані в ході російсько-японської війни (1904–1905).

Вкрай неоднозначним видається питання про роль банків, що входять до складу дзайбацу, наприклад банків Міцубісі та Міцуї, у процесі залучення капіталу в дзайбацу для проведення індустріалізації. Навпаки до досить поширеної серед дослідників думки, банки не були головним учасником дзайбацу, що визначав напрямки розвитку всієї фінансово-промислової групи. Банки виконували виключно технічні функції з перерозподілу грошових коштів за вказівкою членів правлячих кланів дзайбацу, без можливості справити істотний вплив на управління дзайбацу. Водночас банки дозволяли не тільки здійснювати ефективний перерозподіл грошових коштів, а й залучати капітал через вклади від непрофесійних учасників цивільного обороту, що мало два основні наслідки:

1) дзайбацу отримали перевагу перед іншими комерційними організаціями з огляду на можливість отримання дочірніми підприємствами кредитів за рахунок грошових коштів приватних осіб, акумульованих банками, що входять до дзайбацу, на пільгових умовах;

2) у разі виникнення кризових явищ держава була змушена підтримувати дзайбацу з метою недопущення банкрутства системно значущих кредитних організацій, неможливість виплат закладами яких могла спричинити виникнення кризових явищ не тільки в економіці, але і в суспільстві.

Висновки. В результаті проведеного дослідження ролі дзайбацу в розвитку японської держави і права періоду Мейджі (1868–1912) ми можемо зробити наступні висновки:

1) ключовими передумовами для виникнення фінансово-промислових груп в рамках Реставрації Мейджі стали позбавлення дворянства як найбільш консолідованої та освіченої частини японського суспільства джерела безумовного доходу у вигляді державних пенсій, ліквідація більшої частини законодавчо встановлених відмінностей правового статусу різних категорій населення, а також заохочення урядом підприємницької діяльності;

2) трансформація дзайбацу з сімейних традиційних підприємств у фінансово-промислові групи, що функціонують в рамках пірамідальної структури, була обумовлена нездатністю держави, привілейованої аристократії та малих підприємців самостійно здійснити індустріалізацію з метою забезпечення національної безпеки Японії та зниження ризику втрати національного суверенітету, в результаті чого виникла необхідність у залученні додаткового капіталу, що перебував у розпорядженні колишніх представників непривілейованих каст і кланів;

3) розвиток правового регулювання правовідносин щодо участі в дзайбацу, їх створення та розвитку мав на меті залучення капіталу, що перебував у власності населення, для розширення сфери здійснення підприємницької діяльності шляхом надання гарантій участі в прийнятті управлінських рішень та отриманні прибутку. Водночас поспішність і незацікавленість держави та привілейованих станів у ретельному правовому регулюванні призвели до вкрай високого рівня фрагментарності правового регулювання, що відкривало можливості для зловживань;

4) велику роль у правовому регулюванні діяльності дзайбацу відігравав такий специфічний вид локального нормативного акту, як кланові кодекси, що приймалися членами правлячих кланів; у своїх положеннях ці кодекси відображали виключно інтереси даної групи учасників дзайбацу на шкоду як міноритарним учасникам, так і державі в довгостроковій перспективі;

5) одним із факторів, що сприяли монополізації цілих галузей економіки дзайбацу, стала мож-

ливість отримання дочірніми підприємствами дзайбацу кредитів на пільгових умовах за рахунок грошових коштів непрофесійних учасників цивільного обороту, акумульованих банками, що входять до дзайбацу, а також зміцнення зв'язків з державою, яка не зацікавлена у фактичному руйнуванні національної економіки в разі банкрутства дзайбацу.

Також слід зазначити, що вплив дзайбацу на розвиток японської держави і права був обумовлений не тільки необхідністю проведення індустріалізації в найкоротші терміни з урахуванням

максимального дотримання інтересів держави і правлячих кланів, але і можливістю виниклих фінансово-промислових груп заповнити соціально-економічну прогалину, що виникла в результаті ліквідації феодалізму і феодальних інститутів управління і виробництва, що забезпечували зайнятість населення і збільшення обсягу вироблених матеріальних благ, внаслідок чого феодально-монопольний характер дзайбацу був прийнятий японським суспільством і сприяв об'єднанню раніше розрізненого населення однієї держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бакіров, В.С., Сазонов, М.І. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу. Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2008. 519 с.
2. Джонсон, Ч. Японське економічне диво. Як професійна влада та бізнес збудували провідну економіку світу; пер. з англ. Р. Клочко. Київ: Наш Формат. 2022. 456 с.
3. Мостіпан, О.М. Системоутворювальні елементи структури державного апарату Ямато, зафіксовані в кодексі законів «Тайхорьо» (702–718 рр.). Гуманітарний часопис, № 1. 2015. 105–115 с.
4. Микитюк, С.О., Микитюк, В.О. Держава і право Японії в період формування правової держави (Ріцурьо Кокка). Проблеми приватного і публічного права. Колективна монографія. Львів-Торунь: Ліга-Прес. 2021. 92–118 с.
5. Рубель, В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ: Аввілон-Прес. 1997. 256 с.
6. Addicott D.A.C. The Rise and Fall of the Zaibatsu: Japan's Industrial and Economic Modernization. Global Tides. № 11. 2017. P. 62–77.
7. Frumkin G. The demographic growth of Japan in the light of statistical analysis. Sociological Review, 30 T. 1. 1938. 1–28 p.
8. Henderson D.F. Some Aspects of Tokugawa Law. Washington Law Review. № 1. 1958. P. 85–109.
9. Hannah L., Kasuya M. Twentieth-century enterprise forms: Japan in comparative perspective. Enterprise & Society. № 17. 2016. P. 80–115.
10. Kitahara M. Commodore Perry and the Japanese: A Study in the Dramaturgy of Power. Symbolic Interaction. № 1. 1968. P. 53–65.
11. Leiter S. L. Kabuki plays on stage: restoration and reform, 1872–1905. Honolulu, University of Hawaii Press. 2003. 433 p.
12. Masahiro, Takada. Japan's Economic Miracle: Underlying Factors and Strategies for the Growth. Professor Wylie. 1999. 118 p.
13. Mitchell R.H. Political bribery in Japan. – Honolulu: University of Hawai'i Press. 1996. 224 p.
14. Noda Y. Introduction to Japanese Law, transl. and ed. by A. Angelo. Tokyo: University of Tokyo Press. XIV. 1976. 253 p.
15. Ono, Sokyō, Woodard, P. William. Shinto: The Kami Way. Tuttle Publishing. 1962. 134–137 p.
16. Pempel, T.J. Change of Mode: Comparative Dynamics of the Japanese Political Economy. Ithaca, New York, London: Cornell University Press. 1998. 263 p.
17. Regulating the One-Bank Holding Companies – Precluding Zaibatsu? St. John's Law Review. № 2. 1978. P. 320–354.
18. 三谷博. 明治維新の史学史—「社会科学」以前. ヨーロッパ研究. № 9. ページ. 2010. 179–187 p.
19. Shibagaki K. The Early History of the Zaibatsu. The Developing Economies. № 4. 1966. P. 535–566.
20. Sato Y. Commercial Dispute Processing and Japan. Hague, London, New-York: Kluwer Law International. 2001. 435 p.
21. Suzuki Sadami. 国を造る思想、国を超える思想：身体、地、生命、技術と身体、, edited by Kioka Nobuo and Suzuki Sadami, Minerva Shobo. 2006.
22. Taki Kozo. 天野尚三. Tokyo: Minerva nami. 2002.
23. Van Den Berg P.A.J. Politics of Codification in Meiji Japan (1868–1912): Comparative Perspective of Position of Customary Law in Japanese Civil Code. Osaka University Law Review. No. 65. 2018. P. 69–88.
24. Varley P., Kumakura I. Tea in Japan: essays on the history of chanoyu. Honolulu, University of Hawaii Press. 1989. 285 p.
25. Yoshino, K. Cultural Nationalism in Contemporary Japan: A Sociological Enquiry. London: Routledge. 1991. 267 p.
26. Zheng Yan'an. Population problem and foreign expansion of modern Japan. Journal of Luoyang Normal University (06), 2023. 46–50 p. doi:10.16594/j.cnki.41-1302/g4.2023.06.010.

REFERENCES

1. Bakirov, V.S., Sazonov, M.I. (2008). *Porivnyal'na polityka. Osnovni politychni systemy suchasnoho svitu*. [Comparative Politics. The Main Political Systems of the Modern World] Kharkiv, KhNU imeni V.N. Karazina, 519 s. [in Ukrainian].

2. Dzhonson, Ch. (2022). *Yapons'ke ekonomichne dyvo. Yak profesiyna vlada ta biznes zbuduvaly providnu ekonomiku svitu*; [The Japanese Economic Miracle: How Professional Government and Business Built the World's Leading Economy] per. z anhl. R. Klochko. Kyiv: Nash Format, 456 s. [in Ukrainian].
3. Mostipan, O.M. (2015). *Systemoutvoryuval'ni elementy struktury derzhavnoho aparatu Yamato, zafiksovani v kodeksi zakoniv «Taykhor'o» (702–718 rr.)*. [System-forming elements of the structure of the Yamato state apparatus, recorded in the code of laws "Taihoryo" (702–718).] Humanitarnyy chasopys, №1, 105–115 s. [in Ukrainian].
4. Mykytyuk, S.O., Mykytyuk, V.O. (2021). *Derzhava i pravo Yaponiyi v period formuvannya pravovoyi derzhavy (Ritsur'o Kokka). Problemy pryvatnoho i publichnoho prava*. [The state and law of Japan during the period of the formation of the rule of law (Ritsuryo Kokka). Problems of private and public law] Kolektyvna monohrafiya. L'viv-Torun': Liha-Pres, 92–118 s. [in Ukrainian].
5. Rubel', V.A. (1997). *Yapons'ka tsyvilizatsiya: tradytsiynе suspil'stvo i derzhavnist'*. [Japanese civilization: traditional society and statehood] Kyiv: Avvilon-Pres, 256 s. [in Ukrainian].
6. Addicott D.A.C. (2017). *The Rise and Fall of the Zaibatsu: Japan's Indus trial and Economic Modernization*. Global Tides. № 11. P. 62–77.
7. Frumkin G. (1938). *The demographic growth of Japan in the light of statistical analysis*. Sociological Review, 30 (1), P. 1–28.
8. Henderson D.F. (1952). *Some Aspects of Tokugawa Law*. Washington Law Review. № 1. P. 85–109.
9. Hannah L., Kasuya M. (2016). *Twentieth-century enterprise forms: Japan in comparative perspective*. Enterprise & Society. № 17. P. 80–115.
10. Kitahara M. (1968). *Commodore Perry and the Japanese: A Study in the Dramaturgy of Power*. Symbolic Interaction. № 1. P. 53–65.
11. Leiter S. L. (2003). *Kabuki plays on stage: restoration and reform, 1872–1905*. Honolulu, University of Hawaii Press. 433 p.
12. Masahiro, Takada (1999). *Japan's Economic Miracle: Underlying Factors and Strategies for the Growth*. Professor Wylie, 118 p.
13. Mitchell R.H. (1996). *Political bribery in Japan*. Honolulu: University of Hawai'i Press. 224 p.
14. Noda Y. (1976). *Introduction to Japanese Law*, transl. and ed. by A. Angelo. Tokyo: University of Tokyo Press. XIV, 253 p.
15. Ono, Sokyō, Woodard, P. William (1962). *Shinto: The Kami Way*. Tuttle Publishing, 134–137 p.
16. Pempel, T.J. (1998). *Change of Mode: Comparative Dynamics of the Japanese Political Economy*. Ithaca, New York, London: Cornell University Press, 263 p.
17. Regulating the One-Bank Holding Companies – Precluding Zaibatsu? (1978). St. John's Law Review. № 2. P. 320–354.
18. 三谷博. (2010) 明治維新の史学史—「社会科学」以前. [The Historiography in the Meiji Restoration: Before "Social Science. European Studies] ヨーロッパ 研究. № 9. ページ. 179–187. [in Japanese]
19. Shibagaki K. (1966). *The Early History of the Zaibatsu*. The Developing Economies. № 4. P. 535–566.
20. Sato Y. (2001). *Commercial Dispute Processing and Japan*. Hague, London, New-York: Kluwer Law International. 435 p.
21. Suzuki Sadami. (2006). 国を造る思想、国を超える思想：身体、地、生命、技術と身体. [Ideas that the state relies on, ideas that are greater than the state. Body, knowledge, destiny. Technology and the state], edited by Kioka Nobuo and Suzuki Sadami, Minerva Shobo. [in Japanese]
22. Taki Kozo. (2002). 天野尚三 [Images of the emperor]. Tokyo: Minerva nami.
23. Van Den Berg P.A.J. (2018). *Politics of Codification in Meiji Japan (1868–1912): Comparative Perspective of Position of Customary Law in Japanese Civil Code*. Osaka University Law Review. No. 65. P. 69–88.
24. Varley P., Kumakura I. (1989). *Tea in Japan: essays on the history of chanoyu*. Honolulu, University of Hawaii Press. 285 p.
25. Yoshino, K. (1991). *Cultural Nationalism in Contemporary Japan: A Sociological Enquiry*. London: Routledge, 267 p.
26. Zheng Yan'an (2023) *Population problem and foreign expansion of modern Japan*. Journal of Luoyang Normal University (06), 46–50. doi:10.16594/j.cnki.41-1302/g4.2023.06.010.

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 19.12.2025